

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

Επιμέλεια
David Holton

Απόδοση στα ελληνικά
Ναταλία Δεληγιαννάκη

Οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
είναι τμήμα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 1997

Λογοτεχνικοί πρόδρομοι

Arnold van Gemert

Η ΒΕΝΕΤΙΑ ΕΧΕΙ ΟΝΟΜΑΣΤΕΙ «ΜΕΝΤΕΣΕΣ», σταυροδρόμι της Ευρώπης (McNeill 1974), ο τόπος όπου συναντιούνται η Ανατολή με τη Δύση, ένα εμπορικό κέντρο με έντονα διεθνή προσανατολισμό, αλλά επίσης, από πολιτισμική άποψη, ένας μεσάζων ανάμεσα στον κόσμο της Δύσης και της Ανατολής, και ιδιαίτερα της ελληνικής Ανατολής.

Από τα τέλη του 14ου αιώνα και εξής, διάφοροι Έλληνες λόγιοι, φεύγοντας από τη βυζαντινή αυτοκρατορία, που την απειλούσαν οι Οθωμανοί Τούρκοι, κατέφυγαν στη Βενετία. Μαζί τους ήλθαν τα χειρόγραφα, τα κείμενα και οι αντιγραφείς που χρειαζόταν η Αναγέννηση στο ξεκίνημά της· αργότερα, άλλοι λόγιοι και μορφωμένοι άνθρωποι προσελκύνθηκαν από τις ανάγκες των Βενετών τυπογράφων και έφτασαν για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως μεταφραστές αρχαίων ελληνικών κειμένων, επιμελητές εκδόσεων, διορθωτές, τυπογράφοι και στοιχειοθέτες. Από την άλλη πλευρά, πολλοί ανθρωπιστές ταξίδεψαν στον ελληνικό κόσμο· στη βενετική αποικία της Κρήτης υπήρχε μονίμως ζήτηση για δημόσιους υπαλλήλους, δασκάλους, γιατρούς, λογίους, επισκόπους, ηγούμενους και μοναχούς, καθώς και για τραγουδιστές και ποιητές για την ψυχαγωγία τους και, φυσικά, όλοι αυτοί έφερναν μαζί τους τα χειρόγραφα και τα βιβλία που χρειαζόνταν. Κάποια στιγμή, τα προϊόντα των βενετικών τυπογραφείων, ιδίως λειτουργικές και θρησκευτικές εκδόσεις και δημόδη λογοτεχνικά κείμενα, αλλά και οι κλασικοί, άρχισαν να κατακλύζουν την ελληνική αγορά.

Η πρωτεύουσα της Κρήτης, το Κάστρο, σε σχέση με ολόκληρο το νησί (και από ορισμένες απόψεις και με την υπόλοιπη Ελλάδα) είχε θέση παρόμοια με

της Βενετίας σε σχέση με την αυτοκρατορία της: διοικητικό κέντρο, έδρα της ρωμαιοκαθολικής αρχιεπισκοπής της Κρήτης, τόπος κατοικίας των μελών της βενετικής αριστοκρατίας που είχαν τα φέουδά τους στην κεντρική και ανατολική Κρήτη, το μόνιμο λιμάνι του βενετικού εμπορικού στόλου και των προσκυνητών και, ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 14ου και το πρώτο μισό του 15ου αιώνα, σημαντικό κέντρο δουλεμπορίου· το Κάστρο είχε επίσης αξιόλογη εβραϊκή κοινότητα και, από τα 1364 και εξής, για μερικές δεκαετίες, εκατοντάδες Γερμανούς και Βορειοϊταλούς μισθοφόρους.

Αυτό το νέο κοσμοπολίτικο κέντρο (και σε μικρότερο βαθμό και οι άλλες κρητικές πόλεις, τα Χανιά και το Ρέθυμνο) ανέπτυξε έναν δικό του αστικό πολιτισμό. Αυτές οι αλλαγές δεν σήμαναν, βέβαια, το τέλος της υπάρχουσας κρητικής πολιτισμικής ζωής: χοροί και τραγούδια σε γάμους και πανηγύρια, μοιρολόγια σε κηδείες, τραγούδια που λέγονταν σε διάφορες περιστάσεις ή για να συνοδεύσουν ορισμένες δραστηριότητες, παραστάσεις πλανόδιων τραγουδιστών και ποιητών, όλα αυτά συνέχισαν να υπάρχουν, και θα δούμε ότι ο πρώτος Κρητικός ποιητής που γνωρίζουμε, ο Στέφανος Σαχλίκης, χρησιμοποιεί τέτοια τραγούδια, καθώς και τη γλώσσα και το μέτρο τους.

Εισάγεται, ωστόσο, ένα νέο στοιχείο: λόγω της βενετικής πολιτικής που εμπόδιζε την επαφή με το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και την επιρροή του, η Κρήτη αποκόβεται σταδιακά από τη θρησκευτική, πολιτισμική και εκπαιδευτική παράδοση του Βυζαντίου. Γνωρίζουμε ότι υπήρχαν σχολεία και δασκάλοι των λατινικών ή των ιταλικών και των ελληνικών από πολύ νωρίς, από το πρώτο μισό του 14ου αιώνα (Pertusi 1961/2). Το ότι τα σχολεία αυτά δεν ήταν αποκλειστικά για τα παιδιά των Βενετών ευγενών του νησιού και των δημοσίων υπαλλήλων, γίνεται φανερό από το γεγονός ότι, σ' ένα τέτοιο δυτικού τύπου σχολείο, έχουν προσληφθεί ως *repetitores* δυο γιοι τεχνιτών. Οι πρώτοι Κρητικοί ποιητές, ο Σαχλίκης και ο Ντελλαπόρτας, εκπρόσωποι και οι δύο της κρητικής αστικής τάξης του Κάστρου, λένε αυτοδιογραφούμενοι ότι πήγαν στο σχολείο πολλά χρόνια, ο Σαχλίκης από μικρό παιδί «ώστε ενηλικιώθην» (δηλαδή ως την ηλικία των δεκατεσσάρων ετών: *Αφήγησις παράξενος*, στ. 31-5) και ο Ντελλαπόρτας, όπως μας λέει, «εις το σχολείον εκάθηκα, κερά μου, από μικρόθεν, έμαθα τάχα γράμματα φράγκικα και ρωμαίικα» (*Ερωτήματα και αποκρίσεις*, στ. 1209-10).

Αυτό δεν σημαίνει ότι έσβησε η βυζαντινή παιδεία και εκπαίδευση· η παράδοση αυτή συνεχίστηκε σ' ολόκληρη την περίοδο της βενετοκρατίας. Η Κρήτη διατήρησε τη λειτουργία της ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στη Βενετία και τον ελληνικό κόσμο και από αυτή την άποψη. Ωστόσο, ο βυζαντινός πολιτισμός έχασε τη μονοπωλιακή του θέση και την επιρροή του σε οτιδήποτε γραφόταν στα ελληνικά. Αντ' αυτού, η ομιλούμενη ελληνική (που χρησιμοποιήθηκε και ως λογοτεχνική γλώσσα) και ο δυτικός πολιτισμός απέκτησαν ίση, αν όχι ανώτερη, θέση.

Οι απόγονοι της βενετικής αριστοκρατικής και αστικής τάξης, όχι μόνο μέσω της παιδείας τους αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό λόγω των τακτικών επαφών με την ίδια τη Βενετία, ενημερώνονταν για τις νέες τάσεις στη μόδα, τη μουσική, το τραγούδι, τον χορό και τη λογοτεχνία. Αυτές οι επαφές έμειναν πάντα πολύ στενές. Για παράδειγμα, στα 1397, 180 περίπου χρόνια μετά την εγκατάσταση της οικογένειας Falier στην Κρήτη, ο Marco Falier και οι δυο γιοι του εκπροσωπούνται στο Murano στη μοιρασιά της κληρονομιάς του Fantino Falier, που έπρεπε να γίνει ανάμεσα στα άρρενα μέλη του οίκου των Falier (Lazzarini 1963: 220-1). Ο δεύτερος γιος του Marco, ο ποιητής Μαρίνος Φαλιέρος, έζησε τέσσερα χρόνια στη Βενετία (1450-54). Στα 1570, ο δισέγγονός του Zuanne Falier κληροδότησε όλα του τα υπάρχοντα στον πιο κοντινό του συγγενή στη Βενετία, με τον όρο ότι θα δεχόταν να εγκατασταθεί στην Κρήτη. Παρόμοιοι στενοί δεσμοί θα πρέπει, βέβαια, να υπήρχαν ανάμεσα στους κλάδους και άλλων οικογενειών.

Εκτός από αυτές τις προσωπικές και εμπορικές επαφές, το συνεχές ρεύμα των δημοσίων υπαλλήλων συνέβαλε σε μια εξαιρετικά καλή ενημέρωση και από τις δύο πλευρές ως προς τα πολιτισμικά πράγματα. Ο Marco Giustinian, αδελφός του ποιητή Leonardo Giustinian, υπήρξε στρατιωτικός διοικητής της Κρήτης στα 1421-23 και δούκας της Κρήτης από τα 1432 ως τα 1435 (ο ίδιος ο Leonardo αρνήθηκε ή αποποιήθηκε την εκλογή στα 1439). Ο Κρητικός ποιητής Μαρίνος Φαλιέρος πρέπει να γνώριζε καλά τα (ιταλικά) έργα του Leonardo, τουλάχιστον τα *contrasti* και τα *laudi* που είχε γράψει. Ο Lorenzo de Monacis, που υπήρξε καγκελάριος (*cancellarius*) της Κρήτης από τα 1388 ως τα 1428, άντλησε στοιχεία για το έργο του *De gestis, moribus et nobilitate civitatis Venetiarum* από τους Βυζαντινούς ιστορικούς Νικήτα Χωνιάτη, Γεώργιο Ακροπολίτη και Γεώργιο Παχυμέρη (Pertusi 1965).

Το να ζουν στην Κρήτη ίσως σήμαινε για τους περισσότερους Βενετούς ένα είδος εξορίας, για όσους όμως κατοικούσαν στο νησί θα πρέπει να υπήρχαν πολλές ευκαιρίες, και μεγάλη επιθυμία, να ενημερώνονται για την πολιτισμική ζωή στη Βενετία και αλλού.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΑΧΛΙΚΗΣ

Ο Στέφανος Σαχλίκης, ο πατέρας της κρητικής λογοτεχνίας, γεννήθηκε στο Κάστρο γύρω στα 1331. Οι γονείς του ήταν ελληνικής καταγωγής, ενδέχεται όμως να είχαν γίνει ρωμαιοκαθολικοί. Ο πατέρας του ήταν μέλος της εύπορης αστικής τάξης του Κάστρου και είχε ως φέουδο περισσότερο από τεσσερισήμισυ *serventarie* σε διάφορα σημεία της Κρήτης. Οι κύριες δραστηριότητές του αφορούσαν την ενοικίαση γης· ήταν επίσης μέλος της Συγκλήτου.

Όταν ο πατέρας του και η αδελφή του έπεσαν θύματα του «μαύρου θανατικού» του 1348, που έφερε την καταστροφή στην Κρήτη, όπως και αλλού στην Ευρώπη,¹ ο Στέφανος έμεινε μοναδικός κληρονόμος της οικογενειακής περιουσίας. Όπως διηγείται στην ποιητική του αυτοβιογραφία (και όπως δεβαιώνεται από το σωζόμενο αρχειακό υλικό), ξόδεψε ένα μεγάλο μέρος της κληρονομιάς του στις ελαφρές γυναίκες του Κάστρου (ίσως και στα τυχερά παιχνίδια) και εξαιτίας τους κατέληξε στη φυλακή (γύρω στα 1370). Πέρασε πολύ καιρό (1371-82) στην ύπαιθρο, ζώντας από το μόνο φέουδο που του είχε απομείνει, το χωριό Πενταμόδι, και διορίστηκε δικηγόρος από τον δούκα της Κρήτης, μια θέση που σίγουρα είχε στα 1382/3 και 1391, πιθανόν και στα ενδιάμεσα χρόνια. Μετά τον Δεκέμβριο του 1391, τα βενετικά αρχεία δεν δίνουν άλλες πληροφορίες για τον Σαχλίκη. Θα πρέπει να πέθανε λίγο αργότερα και, σίγουρα, πριν από τα 1403 (van Gemert 1980a: 36-58).

Όπως συνέβη σε πολλούς συγχρόνους του, η ζωή του σημαδεύτηκε από το Μαύρο Θανατικό του 1348. Το έργο του επηρεάστηκε άμεσα από αυτό. Όταν οι φίλοι του τον εγκατέλειψαν και όταν η Κουταγιώταινα, η συντρόφισσά του στις ακολουσίες, του έκανε μήνυση, στη φυλακή πήρε στα χέρια του ό,τι όπλο είχε στη διάθεσή του. Σ' ένα ψευδοηρωικό τραγούδι, τον *Έπαινο της Ποθοτσουτσουνιάς*,² ο Σαχλίκης δάξει την ηρωίδα να καυχιέται για τις ερωτικές της ικανότητες, τη ζωή της και τις επιτυχίες της μπροστά σε πέντε «μαυλίστρες», ρουφιάνες, που την επισκέπτονται για να συζητήσουν για τις δουλειές τους. Αυτό το ποίημα των 97 στίχων, γραμμένο στο μέτρο και τον ρυθμό της ακριτικής ποίησης, έχει μεγάλη συγγένεια με την προφορική παράδοση της Κρήτης. Πρέπει να είχε μεγάλη επιτυχία: απ' ό,τι λέει ο ίδιος, το τραγούδι του έγινε «σουξέ» στα σχολιαρόπαιδα του Κάστρου (*Αφήγησις παράξενος*, στ. 111-12):

*Και τα 'γραψα εις την φυλακήν διά τες αρχαίες μαυλίστριες
και τα παιδιά του σχολειού πολλά τα τραγουδούσαν.*

Ο Σαχλίκης έγραψε το τραγούδι χρησιμοποιώντας την τεχνική της προφορικής σύνθεσης, αλλά με πολύ προσωπικό τρόπο: ένα μίγμα του τρίτου και του πρώτου προσώπου, με συχνές ερωτήσεις και αλλαγές ομιλητών.

¹ Πάνω από το 40% των μελών της Συγκλήτου της Κρήτης πέθαναν από αυτό.

² Σύμφωνα με μια ερμηνεία, ο Σαχλίκης αναφέρεται στην ηρωίδα του με το πραγματικό της όνομα, «Πόθα Τζουστουνιά» — παραφθορά του «Giustinian» (το μοναδικό χειρόγραφο γράφει συνήθως Ποθατζουστουνιά σε μία ή δύο λέξεις). Άλλοι υποστηρίζουν ότι, καθώς η ηρωίδα των ποιημάτων του Σαχλίκη είναι η Κουταγιώταινα, της δίνεται εδώ το παρατσούκλι Ποθοτσουτσουνιά=Ψωλοπόθα. Για τις ερμηνείες, βλ. Morgan 1960: 218 και σημ. 34. Σχετικά μ' αυτό το πρόβλημα, βλ. τώρα Παναγιωτάκης 1987: 12-14.

Όσο ήταν ακόμη στη φυλακή, άρχισε να γράφει μια σειρά διδακτικών ποιημάτων με έντονα ρεαλιστικό τόνο κατηγορητηρίου, με τα εξής θέματα:

1. Φίλοι (η φυλακή ως η λυδία λίθος της αφοσίωσής τους): 201 στίχοι (1 χφ)
2. Η φυλακή: 65 στίχοι (3 χφφ)
3. Οι δεσμοφύλακες: 74 στίχοι (3 χφφ)
4. Ο δεσμοφύλακάς μου: 37 στίχοι (3 χφφ).

Το πρώτο ποίημα είναι το μεγαλύτερο, το πιο ηθικοδιδασκτικό και αυτό με τα περισσότερα χαρακτηριστικά της γραπτής λογοτεχνίας από τα τέσσερα. Ο Σαχλίκης παραπέμπει σε γραπτές πηγές (στη φιλία ανάμεσα στον Αχιλλέα και τον Πάτροκλο, στον βασιλιά Σολομώντα). Από την άλλη, στα περάσματα από το ένα μέρος στο άλλο τονίζει πάντα το γεγονός ότι τα ποιήματα ήταν για να ακουστούν (όχι για να διαδαστούν):

*Ημπόρουν διά την φυλακήν να πω ακόμη κι άλλα,
αμή σχολάζω, αφήνω τα να πω και να μιλήσω.*

Σε σύγκριση, ωστόσο, με τον *Έπαινο της Ποθοτσουτσουνιάς*, η γλώσσα έχει γίνει λιγότερο λογοτυπική. Οι ακροατές, που ήταν συνηθισμένοι σε μια εντελώς διαφορετική γλώσσα και θεματολογία, θα πρέπει να είχαν κάποια δυσκολία στο να εξοικειωθούν μ' αυτά τα ποιήματα. Αυτό θα ίσχυε ιδίως για το πρώτο ποίημα για τους φίλους: σε σύγκριση με τα επόμενα ποιήματα, είναι υπερβολικά μεγάλο, ηθικοδιδασκτικό και έντεχνο.³

Η φύση των τριών συντομότερων ποιημάτων είναι πολύ πιο ρεαλιστική και σατιρική. Οι άμεσες και έμμεσες λογοτεχνικές αναφορές (στη μυθιστορία του Αλεξάνδρου και στον Μανασσή), οι παρομοιώσεις και οι εικόνες, οι ερωτήσεις που θέτει στον εαυτό του και στο ακροατήριό του υπάρχουν κ' εδώ, όμως οι ρεαλιστικές περιγραφές και οι διάλογοι αποκτούν σημαντικότερη θέση, ιδίως στην περίπτωση του τελευταίου ποιήματος για τον δεσμοφύλακά του, ο οποίος πάντα τρώει μαζί του (με έξοδα του Σαχλίκη, φυσικά) και επιπλέον προσκαλεί και τους συντρόφους του, μισθοφόρους από τη Λομβαρδία και από γερμανόφωνες περιοχές, «*Λουμπάρδους και Τουδέσκους*» (W 355), με τα καλύτερα ιταλικά του: «*veni bevre un tratto*» («ελάτε να πιείτε λιγάκι») (W 359).

Αυτό το φαινόμενο της «πολυγλωσσίας», καθώς και η στροφή του Σαχλίκη προς την κρητική διάλεκτο ως λογοτεχνικό όργανο, αποτελεί συνειδητή ρήξη με την υπάρχουσα γραπτή και προφορική παράδοση στον ελληνικό χώρο.

³ Στο χειρόγραφο του Montpellier με τον έντονα προφορικό χαρακτήρα λείπει αυτό το ποίημα. Το χειρόγραφο της Νεάπολης έχει στη θέση του το *Αφήγησις παράξενος*. Έχει κανείς την εντύπωση ότι ο ίδιος ο Σαχλίκης, επιχειρώντας μιαν αναθεώρηση προς το τέλος της ζωής του, παρέλειψε το ποίημα και το αντικατέστησε με τη σατιρική του περιγραφή των χωρικών και των δικηγόρων.

Μια παρόμοια εξέλιξη παρατηρείται τον ίδιο καιρό στη δόρεια Ιταλία, στην περιοχή της Βενετίας.⁴ Το αποτέλεσμα είναι ότι αυτά τα έργα είναι πιο άμεσα, πιο εύληπτα, με καταστάσεις και πρόσωπα αναγνωρίσιμα στο περιβάλλον όπου γράφτηκαν, και πιο ρεαλιστικά, με σαφώς κωμικά αποτελέσματα.

Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι ακόμη εμφανέστερα στο εκτενές ποίημα του Σαχλίκη *Η Βουλή των πολιτικών*. Στα σωζόμενα χειρόγραφα παραδίδεται, χωρίς καμία διακοπή, μετά το ποίημα για τον δεσμοφύλακά του. Αποτελείται από τρία μέρη:

1. Για τις πολιτικές: W 378-439, P 603-75
2. Η Βουλή των πολιτικών: W 440-674, P 676-811
3. Η Γκιόστρα των πολιτικών: W 675-712.

Πρόκειται στην πραγματικότητα για τρία χωριστά ποιήματα, από τα οποία το πρώτο και το τρίτο έχουν παραδοθεί με πολλά χάσματα. Εξωτερικά, έχουν κοινό χαρακτηριστικό τη χρήση της ομοιοκαταληξίας —για πρώτη φορά στην ελληνική λογοτεχνία—, κυρίως ομοιοκαταληξίας τεσσάρων στίχων, με διάσπαρτες επίσης ομοιοκατάληκτες ενότητες δύο, τριών ή πέντε στίχων.⁵

Όσον αφορά το περιεχόμενο, το πρώτο ποίημα μοιάζει περισσότερο με συνέχεια των προηγούμενων έργων. Πρόκειται κυρίως για μια περιγραφή της συμπεριφοράς των πολιτικών, δηλαδή των πορνών, και των εμπειριών που είχε ο ίδιος ο Σαχλίκης με μία από αυτές, την Κουταγιώταινα, τη γυναίκα του Κουταγιώτη. Ο τόνος ωστόσο, από ρεαλιστικά περιγραφικός με κάποια σατιρικά στοιχεία, έχει γίνει εντελώς εκδικητικός. Αυτό το στοιχείο, παρόν —αν και συγκαλυμμένο— σε προηγούμενα ποιήματα, εδώ παρουσιάζεται ρητά:

Αλλά θαρρώ να γδικιωθώ σ' όσα κακά πανθάνω.

(W 393)

Στο τέλος του ποιήματος, αυτή η επιθυμία γίνεται διακαής ελπίδα:

*να δω την Κουταγιώταινα στις Βλάσταινας το κάρος
και να την δέρνη και ο Φουτρός, διά να 'χη μέγα θάρος,
κι ύστερον να την κάψουσιν και να την πάρη ο Χάρος.*

(W 437-9)

Η ίδια η *Βουλή των πολιτικών* αφηγείται πώς οι πολιτικές, οι ελαφρές γυναίκες του Κάστρου, συγκεντρώνονται για να συζητήσουν για τη δημιουργία

⁴ Για μια συζήτηση σχετικά με τη χρήση της πολυγλωσσίας στη δόρεια Ιταλία, βλ. Paccagnella 1983: 103-67, ιδίως 118-21.

⁵ Απόπειρες εξομάλυνσης αυτών των ανωμαλιών αντίκεινται στη λαϊκή της μορφή και την καταγωγή της από την ιταλική *frottola*. Βλ. van Gemert 1980α: 73-4.

μιας «αδελφότητας», μιας συντεχνίας, με επικεφαλής μια *πριόρα* ή *καπετάνιο*. Κάθε ένα από τα διάφορα μέλη της υπό ίδρυση συντεχνίας παρουσιάζεται με λίγους στίχους (πάνω από ογδόντα γυναίκες, κάθε μια από τις οποίες αναφέρεται ονομαστικά). Εκλέγουν αρχηγό την Κουταγιώταινα και τη συνοδεύουν στο σπίτι, ενώ λένε ένα τραγουδάκι γι' αυτήν —ίσως κάτι σαν «μουσικό σήμα»:

*Γαμιέται η Κουταγιώταινα κι ο σκύλος της γανγίζει
και κλαίσι τα παιδάκια της κι εκείνη χαχανίζει.
Η χήρα η Καψαμπέλαινα ένα όπου την μανλίζει
και τρώ την ως το κόκκαλον, διά να την συργουλίζη.
Στου Κουταγιώτη την αυλή κέρατα ξεφυτρώνουν,
κόπελος έν' στο σπίτιν του, δι' αυτούνον εξεστρώνουν
και λέγουν της: «Πολιτική, διατί δεν σε γκαστρώνουν;»*

(W 579-85)

Σε μια εορταστική συγκέντρωση την επόμενη μέρα, υπόσχονται άνευ όρων αφοσίωση στην «πριόρα» και αποφασίζουν να ζητήσουν από τη διοίκηση της Κρήτης μια χωριστή περιοχή για να εξασκούν το επάγγελμά τους. Η πληρωμή θα συγκεντρώνεται από την «πριόρα». Όταν η διοίκηση τις χλευάζει και τις διώχνει, η Κουταγιώταινα προτείνει να παρασύρουν όλες τις γυναίκες στην πορνεία και να προσβάλουν τους κανονικά παντρεμένους. Αυτό έκαναν και με την Κυρία Σαχλίκη. Και η Κουταγιώταινα μέχρι που πήγε να δει τον Σαχλίκη στη φυλακή!

Από το τελευταίο ποίημα της σειράς, την *Γκιόστρα*, έχουν σωθεί μόνο μικρά μέρη, σε δύο χειρόγραφα, αμέσως μετά τη *Βουλή*. Θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει από τους πρώτους στίχους ότι οι γυναίκες καθαλιεύουν η μία την άλλη:

*Έδε φαρίν η Φράραινα και ιπάριν η Μαρούλα
και μούλα καλοστόλιστη οπού 'ναι η Περούλα.*

(W 678-9)

Αργότερα φαίνεται ότι ανεβαίνουν σε αληθινά άλογα· τραυματίζουν άσχημα η μια την άλλη και απομακρύνονται σιγά-σιγά ντροπιασμένες προσπαθώντας να συνέλθουν. Και εδώ είναι «πριόρα» η Κουταγιώταινα.⁶

Η κωμικοσατιρική εντύπωση που δίνει αυτό το σύνολο των ρεαλιστικών περιγραφών επώνυμων γυναικών και των προστατών τους, που διακόπτεται

⁶ Σχετικά με προβλήματα του κειμένου και του είδους, βλ. τώρα Παναγιωτάκης 1987: 22-44.

από ευτράπελες παρατηρήσεις, τραγούδια, χορούς, ψηφίσματα και όρκους πίστης, επιτείνεται κατά πολύ από την πολύστιχη ομοιοκαταληξία. Για το συνήθιστο απλώς σε έμμετρους στίχους, αυτό θα πρέπει να ήταν αποκάλυψη. Μπορούμε να προσθέσουμε σ' όλα αυτά τις αναφορές σε γνωστά πρόσωπα και γεγονότα («ο άτυχος επίσκοπος που κοιμήθηκε με τη Νικολέτα», «η γυναίκα του Νουφρέ που το έκανε για ένα γρόσι», «η Φραντζισκίνα που μιλούσε σε εκκλησιαστική γλώσσα και εδραϊκά», «η ανιψιά της Φιλάτανας που ειδικευόταν στους ρωμαιοκαθολικούς μοναχούς»), το σκανδαλιστικό λεξιλόγιο και, τέλος, τον κατάλληλο τρόπο παρουσίασης. Γιατί, όπως και τα προηγούμενα ποιήματά του, αυτά τα κείμενα προορίζονταν επίσης για απαγγελία. Ο ίδιος ο Σαχλίκης τα πήγε στις άλλες μεγάλες πόλεις της Κρήτης, όπως αναφέρει σε μια μεταγενέστερη προσθήκη στο τέλος της *Βουλής των πολιτικών*:

*Και δι' αυτό τούτην την βουλήν εις όλους έγραψά την,
στο Ρέθεμνος κι εις τα Χανιά παντού κουνούνιάς την
κι εγώ την Κονταριάταινα παντού μαντάτευσά την
και την Βουλήν των πολιτικών παντού διαλάλησά την.*

(W 671-4)

Είναι προφανές ότι ο Σαχλίκης χρησιμοποίησε τα σατιρικά τραγούδια που λέγονταν όταν διατόμπευαν μια γυναίκα ύποπτη ή ένοχη για μοιχεία. Ορισμένες στροφές θα μπορούσαν να ιδωθούν ως τέτοια. Όμως η ακανόνιστη ομοιοκαταληξία και η ζωνερή περιγραφή της γειτονιάς δείχνουν επίδραση της ιταλικής *frottola*, όπως θα πρέπει να τη γνώριζε ο Σαχλίκης, μέσω του Francesco di Vannozzo. Τα ίδια κωμικά-ρεαλιστικά στοιχεία, που ήδη τείνουν προς μια περισσότερο θεατρική μορφή, απαντούν επίσης στη *Frottola del maritazo* του τελευταίου.

Η δεύτερη περίοδος της λογοτεχνικής δραστηριότητας του Σαχλίκη έρχεται δεκαπέντε με είκοσι χρόνια αργότερα, μετά την ανεπιτυχή αποχώρησή του στην ύπαιθρο (1371-82) και μια κάπως ατελή δικηγορική σταδιοδρομία στο Κάστρο. Μάλλον σ' αυτή την περίοδο (γύρω στα 1390) αναθεώρησε και την παλαιότερη δουλειά του.

Χρησιμοποιεί τώρα μια νέα μορφή ομοιοκαταληξίας: το ομοιοκατάληκτο δίστιχο — μια μορφή που θα παραμείνει σε χρήση για αιώνες μετά τον θάνατο του Σαχλίκη ως η κυρίαρχη μορφή ομοιοκαταληξίας στη δημόσια ποίηση. Συγκρινόμενη με τη σατιρική, περιπαιχτική φύση του πολύστιχου, αυτή η μορφή ομοιοκαταληξίας δίνει την εντύπωση της πιο ήρεμης και περισσότερο ψυχρής, πράγμα που ταιριάζει με τον τόνο αυτών των μεταγενέστερων έργων.

Οι *Συμβουλές στον Φραντζισκή*, που απευθύνονται στον γιο ενός καλού φίλου, είναι έργο γραμμένο για να διαδαστεί.⁷ Μετά από μια εισαγωγή που εκθέτει τις χαμένες προστάθειές του με μια μακρά σειρά από σχήματα του αδινάτου, συμβουλεύει τον νεαρό να φυλάγεται από τρεις μεγάλους κινδύνους: τη νυχτερινή ζωή της μεγαλούπολης (V 48-107), τα τυχερά παιχνίδια (V 108-224) και τις «κρυφές» πόρνες (V 225-403). Η μεσαία ενότητα, σχετικά με τις διαστάσεις επιδημίας που είχαν πάρει τα τυχερά παιχνίδια, ανταποκρίνεται στην κατάσταση, στο Κάστρο και αλλού, που προσηπαθούσαν συχνά να καταπολεμήσουν με διάφορα μέτρα οι αρχές. Στις βενετικές περιοχές της δόρειας Ιταλίας είχαν γραφτεί ποιήματα για τον πυρετό των τυχερών παιχνιδιών, μεταξύ άλλων, και από τον Francesco di Vannozzo.

Το τελευταίο ποίημα του Σαχλίκη, γνωστό μόνο από ένα χειρόγραφο, είναι η λεγόμενη «αυτοβιογραφία» του, η *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη*. Δίνει μια επισκόπηση της ζωής του σε χρονολογική σειρά, όπου περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στις πιο μαύρες σελίδες της. Δεν αναφέρονται ιστορικά γεγονότα ή ονόματα προσώπων και τόπων. Το περιβάλλον του έχει εξαιρεθεί: η δική του ενοχή έχει εξαφανισθεί· για όλα είναι υπεύθυνη η Τύχη, στην οποία αποδίδεται και η ευθύνη για την τελική αποτυχία του, στη σταδιοδρομία του ως δικηγόρου.

Ο Στέφανος Σαχλίκης είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον πρόσωπο, μια μετὰ ταύτη μορφή ανάμεσα σε δυο κόσμους και δυο στάσεις ζωής, μεσαιωνική και σύγχρονη, Κρήτη και Βενετία. Τα ποιήματά του αποκαλύπτουν επίσης τη μετάδοση από το προφορικό στο γραπτό και από το ανομοιοκατάληκτο στο ομοιοκατάληκτο. Παρόλο που έχει κανείς την εντύπωση ότι ολόκληρο σχεδόν το έργο του προεικονίζει την Αναγέννηση, με το τελευταίο έργο του στρέφεται και πάλι πίσω στον Μεσαίωνα.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ ΝΤΕΛΛΑΠΟΡΤΑΣ

Και για τα βιογραφικά του Λεονάρδου (ή Λινάρδου) Ντελλαπόρτα (γύρω στα 1330-1419/20) είμαστε καλά πληροφορημένοι. Γνωρίζουμε από τις βιογραφικές πληροφορίες που δίνονται στο εκτενέστερο από τα σωζόμενα ποιήματα και από αρχαιολογικές έρευνες ότι γεννήθηκε στο Κάστρο γύρω στα 1330 και ήταν ο μεγαλύτερος γιος του Γεωργίου και της Μοσκάννας Ντελλαπόρτα. Η οικογένεια ανήκε στην αστική τάξη (*cittadini*)· ήταν έμποροι και είχαν κάποια περιουσία σε μίσθωση στις Γούρνες και σε άλλα χωριά της κεντρικής Κρήτης. Παρόλο που δεν ήταν ευγενείς, ο Λεονάρδος πήρε καλή μόρφωση και

⁷ Οι διαφορές ανάμεσα στα χειρόγραφα φαίνονται επίσης μικρότερες.